

Јеремија Д. Митровић

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ У ЗАБЕЛЕШКАМА ПАЈЕ МИХАИЛОВИЋА

Павле-Паја Михаиловић (Мијаиловић — Мијајловић) син је Косте, једног од браће мемоаристе Стевче Михаиловића. Иако из обреновићевске куће, ипак је од младих дана стао на страну противника Обреновића и дочекао њихов силазак с престола Србије. Као одлучан борац против Обреновића избио је у прве редове својих једномишљеника и тако се нашао најпре у колу присталица Светозара Марковића, а касније у колу оснивача Радикалне странке. Учествујући у јавном животу Србије више од 50 година, Паја Михаиловић је постао жива ризница извора за историју Србије у другој половини XIX века и стога његове забелешке привлаче пажњу наших историчара.

Паја Михаиловић је рођен 14. јануара 1845. године у Јагодини, данас Светозарево. Ту је завршио и основну школу. Међу његовим најбољим друговима био је и Светозар Марковић, који је започео основну школу у Рековцу а наставио у Јагодини. Тако су њих двојица од првих дана пошли заједно кроз живот. Поред осталих ствари, ова два малишана везивао је и заједнички страх од горопадног учитеља, који је једном повалио Светозара на под и шибао га лесковаком, а кад је то хтео учинити и са Пајом, упао је његов отац, чувши дечји врисак, и дете спасао батина.¹ Свакако су и ове батине утицале на формирање схватања ове двојице будућих револуционара, који су онако упорно тражили промене у Србији. Управо је Светозар своје иступање као критичара постојећег реда ствари у Србији обележио и добро познатим чланком *Како су нас васпитавали*. — По завршетку основне школе у Јагодини, Павле је прешао у београдску гимназију, после које се уписао на Велику школу, одсек правних наука (1863). Још као ђак Павле је почео да пише и да се појављује у ондашњим листовима. Управо се пера латио пре Светозара. Како сам пише, пред смрт, у краћем спису *Моје службовање*, који се чува код Николе Станаревића, а чију копију има Историјски музеј Србије, Павле је као ђак „V или VI разреда гимназије“ свој први чланак објавио у новосадском листу „Напредак“. Нападајући владу Николе Христића, овим чланком је отпочео критику стања у Србији, у чему ће остати увек доследан. После је наставио да пише у новосадској „Застави“. Обично се потписивао =, ≈, П, —ја итд. Истом се јавља у Каљевићевој „Србији“ и „Панчевцу“, па у „Пороти“, „Раднику“, „Враголану“, „Боси“, „Јавору“, „Будућности“ Уроша Кнежевића; затим у „Уставности“ Симе Поповића, „Самоуправи“, „Одјеку“, часопису „Дело“, „Трговинском гласнику“, „Звезди“ Јанка Веселиновића итд. Осим својих чланака, објављивао је и преводе с руског и бугарског. Поред краћих чланака и занимљивости, преводио је и при-

¹ Емило Цветић, *Споменици Јагодине*, II, Ниш, 1914, стр. 13.

логе у наставцима. Тако је у „Раднику“ започео превод романа *Шта да се ради* од Чернишевског. Дужих превода има у „Самоуправи“ и „Делу“. Осим ових превода у листовима, Михаиловић има и посебно штампаних дела као: *Испитивање о смртној казни* од А. Ф. Костијановског (2. издање 1910), *Борба са злочиним путем васпитања* од Павла Ивановића Коваљевског (1914), *Државно уређење Јапана* (1907) и *Последњи дани Пољске*.

Што се тиче службовања, Паја Михаиловић у њему није имао честих промена, а и учешће у јавном животу није му било нарочито упадљиво. Почео је као практикант Министарства финансија и ту се упознао са социјалистом Живојином Жујовићем, који је био секретар у истом министарству и учествовао у превођењу Нилова дела *Србија и Русија* (са А. Васиљевићем и другима). Како је Жујовић био болестан, његов део је превео Паја Михаиловић и они поделе хонорар по 30 дуката.² Изразити опозиционар после се нашао у Ивањици као полицијски писар. У време ратова 1876—1878. године службовао је у разним звањима у новоослобођеним крајевима.

Приликом оснивања Радикалне странке, 1881. године, Паја Михаиловић је био међу њеним оснивачима и 20 година је био члан главног одбора странке. Кад је избила Тимочка буна 1883. године, допадне затвора и буде осуђен на смрт па помилован на 5 година робије. Робијао је у београдској тврђави до 1886. године. Са измирењем радикала и либерала Паја Михаиловић је добио бољу службу: постао је окружни начелник београдског округа. Приликом прославе 500 година Кссовског боја, месту Шопићу дао је име Лазаревац, за спомен на кнеза Лазара. Тада је учествовао и у оснивању Друштва св. Саве. После је прешао у Главну контролу, на чијем је челу био дуго година. Најзад је постао члан Државног савета, где је дочекао и пензију 1912. године. Кад је почео први светски рат, повукао се у Ниш и ту је умро 17. септембра 1915. године.

Паја Михаиловић није желео да иступа напред, више је волео мирнији рад. Ипак је заслужио више почасних диплома, ратних медаља и четири ордена: Таковски крст, Бели орао, Свети Сава и руски орден Станислав I реда са лентом.

Налазећи се међу првим сарадницима Светозара Марковића, затим у ужем вођству Радикалне странке а и као синовац Стевче Михаиловића, Паја Михаиловић је готово увек био у могућности да прати догађаје у Србији изблиза, да на њих утиче или да бар о њима буде тачно обавештен. Имајући тако шта да каже, а видевши да му и стриц и отац остављају своје писане успомене, и он се одлучио да записује своје текуће доживљаје, а узгред и своја сећања, често поткрепљена оригиналним документима. Тако нам је од њега остало 16 нотеса-бележница у виду дневника почев од 1896. године. Само, тај дневник је вођен са прекидима, понекад доста дугим, а често и узгред прошириван сећањима на раније догађаје и доживљаје. Не само то, већ су Михаиловићеве бележнице који пут претваране у „сваштаре“ у којима се налазе многи цитати из дела разних писаца, изреке, пословице, анегдоте.

² Архив Историјског института, Збирка Паје Михаиловића, 5/XIV (даље: АИИ).

разне занимљивости, значења неких речи, па чак и многи рецепти за лекове итд. Не зна се, чак, ни колико је тачно било тих бележница. Ни сам Михаиловић, кад је писао последње забелешке, *Моје службовање*, није знао колико их има. Он каже: „Имам некаквих 10—15 записних књижица у којима сам записивао догађаје и све што сам поуздано сазнавао и чуо од појединих меродавних личности, а то су били већином или моји политички другови, или други људи с којима сам био у пријатељским односима, а такође угледни.“ Сигурно се зна да су I—III преписане у једној већој свесци. Михаиловић је хтео при крају живота све да их препише, али није стигао. На неколико места у својим забелешкама он подвлачи да је имао много значајних докумената, али су највећим делом уништавани из бојазни од прогона власти. Највише материјала уништила је његова сестра кад је 1883. године био изведен пред суд као бунтовник. И она Михаиловићева присећања управо треба да надокнаде, бар донекле, оно што је уништено.

Прво страдање Михаиловићевих рукописа било је у време кнез-Михаилове погибије. Ту је било „писама од другова који су се учили на страни, а нарочито у Швајцарској, између осталих од Светозара Марковића, Љубомира Белимарковића, Јове Бадемлића (из Русије), Стеве Д. Поповића (доцније министра) из Швајцарске, Саве Грујића из Русије и других“.³ На другом месту даје више података о писмима Светозара Марковића: „После убиства Кнеза Мијајла многа важна писма из мога ђаковања и преписке са мојим друговима у земљи и на страни, предао сам на чување мојој снахи Милеви, бив. жени мога брата од стрица (сестри Др. Радмила Лазаревића) да их сачува. Али она их је из страха сва побацала у пећ да изгоре и тиме ми је много што шта упропастила. Ту је била читава историја покрета омладине после ступања на престо Кнеза Мијајла, па све до његове смрти. — Нарочито ми је жао многих писама Свет. Марковића. Од његових писама једва се нешто очувало, те сам их предао Пери Тодоровићу, који их је штампвао и то не сва писма.“⁴ Употребљено је само она, која су му се онда учинила као важнија од осталих. И ако ми је обећао да ће их сам преписати и ориџинале вратити, — никад није то учинио, и тако су ми ова писма пропала.“⁵

Бележнице и осталу архивску грађу Паје Михаиловића сачувао је његов зет, публициста Никола Станаревић. По договору са Радославом Перовићем, Станаревић је све предао Историјском институту Србије, осим нешто писама, упућених Михаиловићу, предатих Архиву САНУ.

Излажући шта Паја Михаиловић говори о Светозару Марковићу и његову времену, нећемо ићи по реду бележница, већ, једноставно, према хронологији збивања. У овај рад унећемо и оно што Михаиловић о овој теми говори и у другим документима. Понекад се он и понавља, а то баш служи за контролу његове памтљивости и веродостојности.

У својим белешкама Паја Михаиловић се најпре сећа свога друговања на Великој школи са Светозаром Марковићем: „Кад смо били на великој школи, он је учио технички факултет. Онда је у том факултету

³ АИИ, 5/1.

⁴ То су она писма објављена у „Стражи“ 1878. године.

⁵ АИИ, 5/XVI.

било њих 4—5. С њим је у истом факултету био и Вукашин Петровић, који је после напустио тај факултет и прешао на правни. С њима је био и пок. Љуба Мутавдић из Крушевца. Ја сам био у правном факултету. Седели смо заједно код неке старе гђе Магде, у оном тесном сокачићу између енглеск. посланства и музеја. Ова је госпођа била изпрека и годинама је држала ђаке на косту и од тога живела. Многи су ђаци код ње живели. Ја сам код ње седио 5—6 година. Плаћао сам за све 4 дуката. У кући Тасе Терзибашића спрам државне штампарије⁶ где сам и ја био, налазио се на стану и храни и машиниста држав. штампарије Сина, врло интелигентан човек, Немац по народности. Ванредно је лепо певао и свирао. Њега су онда позивали у највише кругове, јер је био и особито велики весељак. Лепо је говорио и српски и био врло добар човек. Беше снажан и леп. Ту је онда био с нама и Бугарин Баја Цека, који је побегао од турског насиља и овде уживао од српске државе новчану помоћ. Он је имао и друштво с којим је нападао Турке. Турци су га и мучили. Беше по врату сав ољуштене коже. При мучењу сипали су му врелу воду на главу. Да, он је био у устанцима у Бугарској вођа четника. Сем њега био је овде с нама и Бугарин Никола Прванов, одличан ђак, доцније учитељ у Лом-Паланци, где је и умро. Њега је гђа Магда држала као свог питомца, а такође и једну девојчицу Марију, која је доцније удата и била учитељица, а у последње време (Ово овако преписујем из друге књижице) и пензионарка. Но о свему овоме на другом ћу месту поменути. Али да наставим о Светозару. Он никад није учио преко године, већ само читао на немачком разне романе. Кад год је имао времена (тада смо много банчили, скитали а највише се бавили политиком осуђујући ондашњи режим Кнеза Михајла и његовог пандура — министра Николу Христића. О овоме ћу доцније више). Памтим да је читао на немачком Валтера Скота и немачке класичаре: Шилера, Гетеа и др. и јако их је хвалио. Он не само што није учио, него ни у школу није долазио. На најтежем предмету — математике (најтежи бар за већину ђака) који је предавао пок. Димитрије Нешић, одличан професор, није преко целе године долазио. Кад је било пред испит на дан-два, он би узео од кога друга белешке из тог предмета, прочитао и то би му било доста. Кад је дошао на испит математике, њега напослетку прозове председавајући Алковић⁷ проф. Вел. школе. Кад је Светозар изашао да говори, Нешић се окрене Алковићу и рече: „Ја овога господина нисам видео целе године и сад [га видим] први пут, те му зато не могу дозволити да вади питање (онда смо на парчетима хартије исписана и сложена на столу питања вадили, па шта ко извуче из гомиле тих питања, на то и одговори), него ћу га питати што ми се свиђа“. И онда му стане задавати најтеже ствари и држао га дуже испитујући но друге. Светозар је на све знао да одговори, да се Нешић био запрепастио од чуда, јер је одговарао најбоље од свију његових другова, иако није завиривао у школу. Кад је свршио све што му је задавано, онда му Нешић рекао: „Сад видим да сте имали право што нисте долазили у школу, па не морате ни долазити“.

⁶ Улица поп-Лукина.

⁷ Коста Алковић (1836—1909).

Затим је некако убрзо отишао у Русију. Тамо је пробавио једну годину, па се због слабог здравља вратио у Србију.⁸ За то време његовог бављења тамо, он је стекао велика познанства и дружио се с њиховим најнапреднијим људима. Чак је стекао познанства и поверења у вишим круговима. Тако је, знам, био почаствован поверењем ондашњег начелника (Мислим да се звао Стремуков) 'азијатског департамента', који му је многе политичке ствари поверавао. Кад је Мариновић, министар, по поруци кнеза Михајла био у Петрограду код цара, онда је Светозар знао све шта је цар рекао Мариновићу.⁹ Онда сам ја био у живој преписци са Светозаром, и онда ми је он све саопштио у шифрама, које смо имали нас двојица. Садржај овог писма, молио ме Светозар, да саопштим његовом брату Јеврему, који је онда био, чини ми се, поручник и седео у палилулској касарни. Ја сам то учинио, само не могу да се сетим које је то године био Мариновић тамо. О тој мисији Мариновића зна се и налази се у архиви Министар. спољ. послова.

Кад је Светоз. био тамо, онда је у највећем жеку био чувени Чернишевски, који је највише утицао на Светозара. Светозар га је обожавао (чини ми се да сам о овом писао напред). После доласка у Србију, министар просвете Матић пошље га, као држав. питомца у Швајцарску.¹⁰ Тамо се опет упознао са многим Русима и Рускињама, који су махом били револуционари и прикупљали се око чувеног Бакуњина, анархиста. (О овоме као да сам већ говорио у некој ранијој записници).“

Браћајући се на писма Светозара Марковића која су пропала и на њихово шифровано дописивање, Михаиловић каже:¹¹ „Међу оним писмима што су изгорела, веома су важна била шифрована саопштења Светозарова. Ја сам само имао шифре, којима смо се служили нас двојица. Ове ми је шифре донео један нихилиста онога доба, који се звао Павле, а презиме сам му заборавио. Он се у Београду бавио с туђим пасошем и био свега два дана и ноћи. Спавао је самном у једном кревету а ручавао куд и ја — у кафани код 'Златног анђела', или беше код Коларца, који је држао ч'а Васа Брка.¹² Памтим да је се шифра састојала само из једне речи, коју сам до скоро памтио, па се разрешавала по почетним словима једне обичне књиге. Ова реч шифре често ми дође на памет и ја ћу је записати чим је се први пут сетим. Ево је: 'Пасавакунтер'.

⁸ Ту је памћење издало Пају Михаиловића. Светозар је провео у Русији од августа 1866. до марта 1869. године. Заиста је био болестан и одлазио „на југ“ после прве године студија, али се мисли да је отишао на југ Русије. А 1868. долазио је кући о распусту.

⁹ Мариновић је тада био само у дипломатској мисији, а министар спољних послова био је тек 1873—1874. године.

¹⁰ Да ли је ово грешка Паје Михаиловића? Познато је да је Светозар Марковић из Русије отишао право у Швајцарску.

¹¹ АИИ, 5/ХVI.

¹² АИИ, 5/Х: Михаиловић каже да се звао Павлов и да је дошао да се упозна са српском омладином. На истом месту говори о Павлу Ровинском, научнику и најближем сараднику Чернишевског, и каже да му је био сумњив у вези са кнез-Михаиловим убиством, што је добро осетио, јер је Ровински знао шта се спрема. О боравку Ровинског у Србији види: Нико Мартиновић, „Наше стваралаштво“, 1973, бр. 46, стр. 78—83.

Важна су саопштења била и политична и друштвена. Онда је у Русији, (или пре тога) излазио часопис ‚Савременик‘ на коме је радио и Ник. Чернишевски, који је његовом ‚Економијом‘, романом ‚Шта да се ради‘ и другим радовима, произвео револуцију у погледима и појмовима на живот и друштво. Његов је утицај био огroman на омладину руску, па је нашао присталица и код српске омладине, која се онда учила у Русији. Светозар је био ватрени следбеник Чернишевског, и у оно доба забрањени списи, брошуре руских емиграната: Херцена, Огарева, Бакуњина, било је пуно међу омладином којима смо се њима одушевљавали и подражавали.“

Завршавајући овај одломак о дописивању са Светозаром Марковићем, Михаиловић поново говори о томе како је Светозар дознавао о чему Мариновић разговара у Петрограду као изасланик кнеза Михаила.

Изгледа да су Михаиловићеве успомене на издавање листова са Светозаром Марковићем и на њихову заједничку сарадњу у њима биле веома упечатљиве, јер о томе чешће говори. Тако је годину покретања „Панчевца“ забележио на четири места. О листу „Раденику“ („Раднику“) има највише података. Међутим, мање података има о „Враголану“, што је и разумљиво. Пођимо редом.

„Ја се — говори Михаиловић — одавно познајем са Љубом Каљевићем. Кад је он издавао ‚Србију‘, ја сам као ђак пискарао погдешто и држао коректуру листа.¹³ Љуба ми је плаћао, колико се сећам 4—5 дуката месечно. Он је онда био врло доброг стања и живео је у кући својој, која је сада Саве Грујића, на Теразијама близу двора. Кад сам ја био код ‚Србије‘, онда је покојни Светозар Марковић писао преко мене чланак ‚Како су нас васпитавали‘, који је тада штампан у ‚Србији‘. Светозар ми је послао тај чланак да га и ја допуним у колико он није доспео и сетио се, да још што споменем, пошто смо основну школу и даље заједно учили. Ти су чланци [наставци] написани верно из ђачког живота и јако су се допали читатељима. Светозар је ове чланке слао из Русије.“¹⁴

Сарадња Паје Михаиловића и Светозара Марковића на заједничком листу „Раденику“, 1871—1872. године, изгледа да је за Михаиловића имала ону магичну силу зближавања као што је то било њихово друговање у основној школи, када су више мислили на учитељев лексовак неголи на учитељеве речи. Њихова сарадња је тада достигла врхунац напора заједничких хтења и маштања о даљој судбини Србије. То је и учинило да се сенка Светозара Марковића стално назире у Михаиловићевим мислима. Кад је 1901. године престао са сарадњом у руководећем форуму Радикалне странке, Михаиловић је још више осетио величину доследности Светозара Марковића и зато му је његова личност била још већа а њихова некадања сарадња узвишенија и ближа.

На једном месту Михаиловић говори о свим листовима Светозара Марковића, али само у виду кратког прегледа. Почео је са „Радеником“ и, управо, баш тих неколико речи о њему вреди навести, јер је у њима дата мотивација за покретање овог листа:

¹³ „Србија“ је покренута 1867, а Михаиловић је већ био завршио студије.

¹⁴ АИИ, 5/ХІІІ.

„Једна група млађих људи 1871. године издвојивши се из „Уједињене српске омладине“, која се тада већ почела распадати услед промашеног циља, — основала је у Београду свој орган „Раденик“. Душа је те групе био Светозар Марковић.“¹⁵

И заиста, кратко време после појаве „Раденика“, по завршетку неуспеле вршачке скупштине Уједињене омладине српске, остварило се предосећање ове групе око Светозара Марковића да Омладина иде уде-сно (то је показао и исход гласања на скупштини о начину даљег наступања). Светозаров покушај преводом *Манифеста комунистичке партије* (свакако превод В. Љотића) и покретањем „Раденика“ у исто време није успео да Омладини улије више храбрости за даљу одлучну борбу.

Говорећи на другом месту како се Крагујевчани и неки радикали, као Стојан Протић, гложе око тога ко је и када ударио основу Радикалној страни, Михаиловић се сећа:

„Међутим, радикалску странку засновали смо Светозар Марковић, ја, Ђура Љочић. Сарадници на листу [„Раденику“] били су пок. Анта Алексић, који је од свију сарадника са стране највише радио. Он је онда био официр са службом у Карановцу [Краљеву] и Ђуприји. Помагао нам је нешто и Митко Ценић. Онда сам се упознао са Андром Николићем, који беше врло млад и ђак ваљда четврте или пете, шесте гимназије. То је било 1872. године. Дописник је био Коча Радовановић и Живко Анђелић телеграфиста из унутрашњости. Неки Никодије Васић, сад [1897] је чиновник овде у Београду, као ђак разносио је „Раденика“. Овај Никодије, знам, био је у Министарству и просвете и привреде. Дуго је нешто и у штампарији државној био. Био је разносач и Агатоновић, сада председник суда у Чачку [то је Агатон Брајовић]. „Раденик“ се штампао у државној штампарији кад је [Стеван] Рајичевић био управник или беше фактор а [Васа] Берар управник.¹⁶ Он је онда био и цензор „Раденику“ [по законском пропису]. Грдне сам муке имао с њим да спасем какав чланак или реченицу из чланка. Он је често немилостиво брисао црвеним пла[ж]вазом. Много сам се с њим препирао. Беше то прек човек. Просто је зависило од његове воље хоће ли што пропустити или неће. Имађаше обичај да редовно после ручка цврцне и онда, како је кад био настројен . . . Онда је редакција била у кући [Живојина] Величковића. Ја сам имао стан у редакцији. Водио сам целу администрацију и писао за „Раденика“. Сећам се као сад [да је], да никад нисам легао пре поноћи. Уводне је чланке обично писао Светозар. И ја сам писао неколико, али највише сам из писама кројио дописе и превађао с руског и бугарског. У „Раденику“ први пут је излазио подлистак чувеног романа Чернишевског „Что дѣлать“, који сам ја преводио. И Раша Милошевић исти роман је преводио, послао редакцији из Русије. После је, доцније Раша говорио да је то био његов превод, ја опет доказивао да је мој. И ја сам га преводио заиста, јер су ме при преводу затицали људи који су онда долазили, а најчешће Јеврем Марковић, Светозаров брат, који је у истој кући седео на доњем спрату. Знајући да се овим преводом дуго у ноћ бавим шиљали су ми колача и чаја. А тако исто [то зна] и Ђура Љочић, који је седио у истој кући.

¹⁵ АИИ, 5/ХII.

¹⁶ Рајичевић је био фактор, а Берар управник.

Онда је код Ђуре била и Драга, сада докторка и жена Раше Милошевића. Светозар ју је учио математици. Често сам их затицао где му она седи на крилу и учи и нешто јој показује. Он ју је сматрао као дете и љубио до миле воље и миловао. Никакви ближи одношаја није било међу њима.“ На овом месту Михаиловић даље говори о приватним пословима Јеврема Марковића после дате оставке у војсци, о неким интригама између њих двојице и о Јевремовим недозвољеним поступцима са људима и са имовином приликом освајања Пирота 1878. године.¹⁷

Поред програмског листа „Раденика“, Светозарова група је покренула и два шаљиво-сатирична листа — „Враголан“ (1871—72) и касније „Ђосу“ (1881—1883). Михаиловић се и њих сећа, наравно у краћем тексту. Он каже да је „Враголану“ на крштењу дао име Каравелов, које гласи „Хаџи-Воштац“. У ствари, ово му се име налазило у поднаслову, који је гласио: „коме бист на знамењу имја Хаџи-Воштац“. На листу су сарађивали Светозар Марковић, Милован Глишић, Живојин Симић, Арса [Јован] Милинковић-Алавангић, Живко Анђелић и Паја Михаиловић. Песме су највише писали Доброслав-Добра Ружић и Ђура Јакшић — под псеудонимом Темелко.¹⁸

Почињући излагање о „Раденику“, Михаиловић је, видели смо, подвукао да су Светозар Марковић и његови сарадници направили почетни корак у оснивању Радикалне странке. На ово питање он се осврнуо и у једном дугом писму Николи Пашићу из 1901. године, које је сачувано у Михаиловићевим хартијама. Ово је писмо врло значајно за идејни развој радикала, развој са којим се један светозаровски чистунац није могао сложити. У том писму Михаиловић каже: „Теби је добро познато како смо пре скоро 20 [! 30] година нас неколико друга са покојним Светозаром отпочели радити на заснивању радикалне странке. Кад си се ти са осталим друговима вратио са стране, где сте се школовали, сви смо заједно продужили радити на општем послу.“¹⁹

Да би био што одређенији у питању оснивања Радикалне странке, Михаиловић се на једном месту дуже задржао на њему. Реч је о оном у науци познатом Програму од 2. августа 1871. године. Тај програм је сачуван у Архиву Србије.²⁰ Њега је прво објавио стари радикал проф. Лука Лазаревић у часопису „Нови живот“, 1925, књ. 24, стр. 3—8, затим Јаша Продановић у делу *Историја политичких странака и струја у Србији*, I, Београд, 1947, стр. 340—342. О њему је писао Слободан Комадинић у „Савременику“, 1955, св. 5, стр. 588—592, а одговорио му је Радослав Перовић у брошури *Поводом једног издања првог српског социјалистичког програма*, Београд, 1955.

Ми нећемо улазити у то да ли је овде реч о извесном ублаженом социјалистичком програму или о радикалском програму; нећемо га упоређивати са оним програмом на коме се заустављао Светозар Марковић 1869. године, ни са оним из 1873. године, о којима говори Јован Скерлић у делу *Светозар Марковић*, Београд, 1910, стр. 30 и 183—185. Ово је посебна тема, која захтева дубљу анализу извора и даља истражи-

¹⁷ АИИ, 5/Х.

¹⁸ АИИ, 5/ХIV.

¹⁹ АИИ, 3/30.

²⁰ Архив Србије, Поклони и откупи, кутија 25, бр. 209 (негде је записано 84 — а то није тачно).

вања. Ми ћемо тај програм дати онако како га је схватио и забележио сам Михаиловић.

„Кад су се, по новом уставу имали бирати посланици, неколико образованих људи, који су се бавили политиком и агитацијом у народу у циљу политичко-економног преображаја земље у што напреднијем и слободнијем духу — састали су се, да израде заједнички програм за рад на скупштини.

Неки од потписника имали су наде и изгледа да буду изабрани за народне посланике по новом Уставу од 1869. под намесницима. Међу потписатим одмах на другом месту стоји потпис својеручно тадашњег кандидата за скупштину (до скоро бив. председника министарства) Аћи-ма Чумића.

Овај исти Чумић, као министар 1873 г. био противан свему овом програму. Гонио је новине ‚Јавност‘ и ‚Глас јавности‘; отпустио Саву Грујића, што је писао ‚да се укине стајаћа војска и уради систем народне војске‘, па још и сметао изборима људи, који су такође потписани на овај програм, као Јевр. Марковићу и др. О мојем односу с Чумићем на другом месту.

ПРОГРАМ

На који се сагласисмо и на идућим скупштинама ваља нам радити, да га извршимо:

1. Општинску аутономију и самоуправу.
2. Окружну аутономију и самоуправу.
3. Потпуну слободну штампу.
4. Слободу удружења и радња.
5. Слободу јавних састанака.
6. Потпуну независност судску.
7. Реформе у целој управи државној у смислу народне самоуправе.
8. Окружне штедионице за земљоделце и занатлије; варошке банке за трговину и индустрију. Ово замењује Управу фондова, која ће се укинути.
9. Да се укину еснафи.
10. Неодобравање предлога о жељезници.
11. Одложити предлог о плати свештеника.
12. Установити земљоделске и занатске школе.
13. Реформа из основа свију наших школа.
14. Да се укине стајаћа војска и да се уреди систем народне војске.
15. Место садашњих школа стајаће војске, да се установе школе за образовање народне војске и њених старешина. Војничко изобраење да се споји са грађанским. Сада постојећу војну школу — академију преустројити за специјално образовање официра.
16. Да се укину жандарми као излишни према усвојеној аутономији и самоуправи (која ће се бринути о поретку).
17. Да се укине диспозициони (тајни) фонд.
18. Тражити да народна скупштина има потпуну контролу над државним буџетом (а не само одобравање). Народ има право прегледности како су и зашто су одобрене суме употребљене.

19. Да се суме буџета одобрене могу употребити само на буџетом одобрене циљеве; ако би што претекло да се врати у народну касу.

20. Да се укине данашњи Закон о адвокатима.

21. Предложити скупштини да тражи измену устава.

Ми се обавезујемо по овоме радити и све ово потпомагати.

2. Августа

1871 год.

Београд

Бока Влајковић

Аћим Чумић

Павле К. Мијаиловић

Јефрем Марковић

Потписан је и Црногорац сердар Матановић.²¹ У неким преписима има и потпис Пелагића. Најтачнији су потписи у први пут штампаном програму.

Овај је програм потписан у стану Јефрема Марковића, брата Светозара Марковића, у кући Величковића, а сада Димитрија Стаменковића, у улици иза споменика.

У овом су програму израђени најнужнији предлози за реформе у свима гранама народног живота.

Светозар Марковић тада није био у Србији, него на страни, на наукама, најпре у Русији а затим у Швајцарској.²²

Овај је програм као основа доцнијем програму радикалне странке, који је опширније разрађен и попуњен. Она је своју политичку борбу пренела на поље друштвеног и државног преображаја, на мењање закона и земаљских установа, са ког поља отада није силазила. Радикална је странка журно радила да се укине бирократски систем и замени народном самоуправом по свима гранама држав. уређења. То је био општи захтев народа. Радикал. странка борила се и радила без страха не обзирајући се на гоњење тадашње владе, јурила напред, продирала напред и освајала земљиште у народу. Њен је програм постао општи захтев целог народа.²³

Учествовање Паје Михаиловића у раду са Светозаром Марковићем и његовим једномишљеницима можда и не би тако упадало у очи, да он није био из куће чврсто везане за дом Обреновића и преко стрица му Стевче и преко оца Косте. Не једном намесник Блазнавац је покушавао преко оца да утиче на сина, али без успеха. Стевча није хтео ни да чује за овога бунцију, а отац је, ипак, био мекша срца, иако је сина оштро опомињао да греша на свом путу. Син је остао упоран. Оцу је извршио само последњу жељу: да јави екскраљу Милану да му је отац Коста умро увек мислећи на дом Обреновића и њихову срећу.

²¹ Политички избеглица из Црне Горе. Он ће срести још који пут у Михаиловићевим забелешкама.

²² И овде је памћење издало Пају Михаиловића. Он зна да Светозар Марковић није потписао овај програм, али не зна због чега то није учинио. Каже да је Светозар био на школовању у Швајцарској, а он је још пре годину дана био отуда дошао. Највероватније, Светозар, ипак, овај програм није хтео да потпише, иако је са Љочићем ужурбано радио на акционом програму. Не види се откуда је Јаша Продановић дознао да је Светозар био међу потписницима, као што каже у наведеном делу.

²³ АИИ, 5/XI.

Милан је писмом захвалио Павлу и искористио ту прилику да му пребаци што није поштовао пример свога оца и стрица.²⁴

Како је Блазнавац покушавао да утиче на сина преко оца, изнео је сам Коста у својим забелешкама, из којих је дат баш тај одељак у јубиларној свесци „Наше књижевности“, 1946. године (св. 9, стр. 146—147), посвећеној Светозару Марковићу. Но, да је намесништво било далеко узнемиреностије радом Светозара Марковића и његових сарадника, сведочи сам Паја Михаиловић у својим забелешкама:

„Блазнавац је говорио Кости да Павле треба да се мане идеје које би хтели да проведу у живот млади људи. После разговора са оцем — наставља Михаиловић — Блазнавац ме позвао његовој кући. Кад сам отишао, примио ме врло лепо и љубазно и онда ми је почео говорити како је намеравао да образује једно коло младих људи којима ће да опаше престо младога кнеза, с којима ће он да се упозна и мења мисли до пунолетства, а онда с њима у друштву да дели власт и поради на напретку земље.

Ја сам му на то одговорио да је све то лепо и да тај покушај треба да изведе. — У то време Светозар је написао књигу „Србија на Истоку“. После ове књиге Блазнавац је видео да нема ништа од његовог кола млађих људи и појаса око младог кнеза и онда ме је позвао по други пут код њега у кућу. Том приликом није ме одмах примио, него поручио да идем у башту и да чекам. Ја сам већ предвиђао да нешто неће бити као обично. И доиста, кад сам ушао у собу, одмах ме је напао и моје другове, називајући нас револуционарима, комунистима и шта још не.²⁵ И онда ме позове столу, на коме је стојала књига „Србија на Истоку“ сва ишарана црвеним плајвазом. Пошто ми је прочитао неколико реченица, онда се тек разгоропадио и готово почео насртати на мене и претећи да ће ме на Карабурму [место за стрељање] или да тучам камење у Топчидеру (онда су робијаша били у Топчидеру) и чисто налети тако да сам морао да дођем ближе вратима и некако ми испаде за руком, те зграбим кваку и изјурим напоље без збогом.“²⁶

Светозар Марковић је штампао *Србију на Истоку* у Новом Саду 1872. године, пошто га је, пред само хапшење, кришом преко Дунава код Вишњице пребацио баш Паја Михаиловић. Да је Блазнавац знао за ово пребацивање преко Дунава, свакако Паја не би стигао да ухвати кваку на вратима и умакне на улицу.

Када је 1874. и 1875. године активност Светозара Марковића и његових савременика пренета из Београда у Крагујевац, Паја Михаиловић се нашао мало даље од средишта акције. Тако се он полако растао са Светозаром Марковићем. То се и види по његовим забелешкама.

²⁴ АИИ, Миланово писмо од 27. V 1897.

²⁵ Уз ове називе светозаровцима се обично пребацује да су и „карађорђевци“. О овој теми има много података у *Мемоарима* Љубице Љотић, жене Владе Љотића, који је био близак колико Светозару толико и Петру Карађорђевићу. Они су објављени у Минхену 1973. И код Михаиловића има доста трагова о томе, а нарочито пада у очи оно што је Јеврем Марковић признао Паји — да је узимао новац од Петра Карађорђевића, али да није ништа радио за његову ствар у Србији.

²⁶ АИИ, 5/XIV.

Али, пре овога, била је још једна активност светозароваца која је обухватила и Михаиловића. Жалећи за документима пропалим 1883. године, он ово бележи:

„Нарочито напомињем да ми је онда пропала 'диплома' којом сам од одбора 'за спремање устанка у Босни и Херцеговини' постављен био за повереника за варош Београд и округ београдски, у циљу припремања и подизања овог устанка. Ово је било пре него ће планути 'Невесинска пушка'. Овакве су дипломе и други виђени онда људи у Србији добијали. Сава Грујић онда је био у Крагујевцу и руком његове прве жене — Рускиње, писане су ове дипломе, а печат је био од црвеног воска са изрезом на печату 'Одбор [нејасно]'. Изрез печата је био на дршку црне тестије, које су онда употребљаване за воду, па држак саструган и на њему изрезан печат словима. Пре овога је долазио у Београд Димитрије Дучић (брат пок. Нићифора Дучића архимандрита, умро 1869. у Београду) који је учио у Русији. Одсео је био у једној соби у гостионици код 'српског Краља' гди је данас општинска судница. (Овај је Дучић био мој друг, јер је и овде учио па после отишао у Русију). Он ме позове и кад сам му отишао, затворио је врата и онда је почео парати поставу зимњег капута, из које су полетеле пуно штампане прокламације за позивање народа у Босни и Херцеговини на устанак. Дучић је одмах отишао.

Ако је Сава Грујић онда бележио уопште о овом догађају, он је сигурно више испричао.“²⁷

Српској влади ова припрема устанка у Босни и Херцеговини није била непозната. Она није устала против ње, али није ни дала знак за почетак устанка. Устанак је почео две године касније.

Кад се прегледају ова прибележена сећања Павла-Паје Михаиловића и види са ким је и у чему све сарађивао, осети се колики је губитак за нашу историјску науку пропадање докумената из Михаиловићеве збирке. Теже нам пада чињеница што су ови историјски извори Михаиловићеви пропали не у ратовима — као што су пропале толике друге збирке докумената и библиотеке — већ у несрећама које смо ми сами изазвали својом наопаком политиком и управом. Али, и то је део наше историје.

²⁷ АИИ, 55/XVI. — Историји је било познато колико су једномишљеници Светозара Марковића помагали устанак у Босни и Херцеговини, нарочито оно скупљање новчане помоћи у Крагујевцу. Поменути Мемоари Љубице Љотић дају нове податке о томе; нарочито се више осветљава улога Владе Љотића и браће Хрваћанин у време акције Петра Мркоњића (Карађорђевића). Подробније испитивање познатих историјских извора и истраживање нових извора за ову тему свакако би донело више светлости и показало колико је било оправдано оно тврђење да су присталице Светозара Марковића радиле, или можда радиле, за рачун Карађорђевића или, бар, радиле у догвору са њима.

SVETOZAR MARKOVIĆ DANS LES MEMOIRES DE PAVLE MIHAILOVIĆ

Pavle Mihailović et Svetozar Marković étaient camarades de collège. Cette amitié continua au-delà de leurs études universitaires et dura jusqu'à la mort de Svetozar Marković. Radical notable, Mihailović a tenu plus tard un journal où sont inscrits, outre les événements politiques contemporains et les incidents de sa vie personnelle, de nombreux souvenirs concernant sa collaboration avec Marković. Leur importance est d'autant plus grande que la plupart des documents se rapportant à cette collaboration, n'existent plus.

Les mémoires de Mihailović contiennent de précieuses données sur les années scolaires de Marković. A l'Université les professeurs avaient remarqué les aptitudes de Marković pour les mathématiques et son penchant pour les belles-lettres: il lisait volontiers Goethe, Heine et autres classiques occidentaux. Ces souvenirs mentionnent ensuite l'activité politique de Marković en Russie où il avait obtenu une bourse pour suivre des cours supérieurs de technique. Ils relatent comment Marković avait pris connaissance des idées de Černiševski.

Le journal de Mihailović est particulièrement intéressant lorsqu'il s'agit de sa collaboration avec Marković, éditeur du journal „Radenik“ et de la réaction du gouvernement contre les démarches publiques de Marković. On se représente au mieux cette réaction en lisant la description du conflit de Mihailović avec Milivoje Blaznavac, substitut du prince Milan, au sujet du livre de Marković *La Serbie et l'Orient*. Marković étant alors hors des frontières serbes, c'est sur Mihailović que se déversa toute la rage de Blaznavac.

:

J. D. Mitrović